

Уақытқа бағынғысыз

Кейінгі жылдары Қазақстан аймағында жеделдетіп зерттеу жүргізгенге қарамастан Павлодар облысының Ертіс өзенінің жағалауынан көптеген тарихи-мәдениеттік ескерткіштер табылып отыр. Сондай аймақтардың бірі қазақ халқына әйгілі Ақкөл - Жайылма болып отыр.

Әулиелі Ақкөл қазақтың байтақ даласындағы көркем аймақтарының бірі болып табылады. Бұл аймақ тулары мәліметтер ежелгі және орта ғасырлық қолжазбаларда кездеседі. Осы қолжазбаларға сүйене отыра Ақкөл - Жайылма Баянауыл, Ұлытау, Қарқаралы сияқты Қазақстанның тарихынан маңызды орын алған жерлерімен тепе-тең түседі десек қателеспейміз.

седі.

Ақкөл - Жайылма ескерткіштері жоғарыда айтылған Қаражар ауылының маңындағы Қара-оба қазақ қабірстанындағы кесенелер мен қорғандарымен шектеліп қана қоймайды. Ақкөл-Жайылманың көлді-өзенді жүйесінің аймағында Асанқайғы әулие тасы, Түйте әулие, Исабек ишан әулиенің зираттары, Әулие-ағаш, қасиетті ағашы, ал Шідерті өзенінің жағалауында атақты бәйге аттарының білгірі Күреңбайдың (И. Жансүгіровтың атақты "Құлагер" поэмасындағы) зираты бар.

Ақкөл-Жайылма әрдайым көшпенді мал өсіруге өте қолайлы орын болып саналған. Шідертінің суы-бал, Әлентінің шәбі-бал" деген

бай тұрғындарында 100 бас жылқы, сонша сиыр мен қойлары бар. Әр үйдің ауласында трактор, автокөлік, мотоцикл бар. Ауыл тұрғындары өте жақсы аңшы және балықшы. Бірақ, негізгі шаруашылықтары мал өсіру болып табылады. Жыл бойы көшіп-қонбағанмен мезгіл бойынша жайылым ауыстыру ұстанымдар және қорық сақтау елі күнге дейін сақталған.

Қаражарда ағашты өңдеу өнері, ау жасау, тоқу өнері, киіз басу, алаша тоқу, кесте тоқу, теріні өңдеу өнері сияқты қолөнерлерінің түрі өте жақсы дамыған. Ауылдың көбі әсіресе ағаш өңдеу өнерінің шеберлері.

Этнографиялық зерттеу кезінде Қаражар ауылының тұрғындарының ата тегінің

негізін қаладық.

Қара-оба-1 де күйдірілген қызыл кірпіштің сынықтары, бүтін қызыл кірпіштер, қапталған кірпіш (кейбірлерінде балыққа ұқсаған арабша жазбалар мен өрнектер), қапталған, оюланған қыш тақтайшалар, күмбездік кірпіш қалдықтары, көк әйнекеймен (глазурью) жабылған, оюланған, көк әйнекеймен қапталған кірпіш сынықтары табылды. Бұл жай Қара-оба-2 ге де тән.

Табылған олжаларға сүйемелдей отырып алдынала сәулетшілік құрлысын жоспарлауға болады. Біздің тапқан олжамыз орта ғасырлық кесененің сынықтары екеніне күмән келтірмейді. Олар тік бұрышты күмбезді, биік, шығатын есігі сәулетті безендірілген құрылыс болуы ықтимал. Олар орталық Қазақстанға Ұлытау тауында орналасқан Жошы-хан (Жошы-Шыңғысханның үлкен ұлы) кесенесіне іспеттес болуы мүмкін. Сонымен қатар табылған олжалардың кейбір үлгілері жасалған әдістері мен өсемдігімен ұлытау ескерткішінен де маңызды.

Бізге жергілікті тарихтың білгірлері көптеген қызықты әңгімелер айтып берді. Олар: Көкен Тәшімов - Қаражар ауылынан, Қайыртай Байниязов және Жарылғапберді Жылқыбаев - Төртүй ауылынан. Көкен-ақсақалдың айтуынша "қалмақ пен қырғыздар арасындағы шайқас осы жерде болған және үймелер сол заманнан қалған. Бұл

оқиғаларының бөлімінде кездеседі. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев орта жүз қазақтарының Сарыарқа өңіріне қайтып оралуын айта отырып былай дейді: "Ең бірінші болып Баянауыл аймағына қанжығалы және бәсентин рулары тұрақтады. Сүйіндік рулары келіп тұрақтай бастағаннан кейін олар көмендегі Ақкөл-Жайылмаға тұрақтады". Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің жазбаларында Ақкөл-Жайылма-Баянауыл сияқты киелі жер делінген.

Ақкөл-Жайылма ескерткіштер жайында Мәшһүр-Жүсіп Көпеев былай деп жазған: "Шідерті өзенінің сағаларында ноғай дәуірінде қалалар, Бұхара, Қоқандағыдай Ақжар, Сасай хандық тігулері болған. Өлентінің төменгі ағымдарында Қара-оба, Сары-оба атты екі төбешік бар. Бұл жерде айту бойынша қазақтың Қара бай және Сары бай атты екі байы тұрған. Баянауыл таулары ... - Сарыбайдың жалғыз қызы Баян сұлудың туған жері".

Ақкөл-Жайылма "Алтын орда" кезіндегі оқиғалармен байланыстырғанмен бұл өңірдің тарихы одан да ежелгілеу деп ұйғардық. "Оба" деген қазақтың термині ең ежелгі дәуірдегі (ежелгі көшпенділер) ескерткіштеріне қолданғандықтан.

Біздің мәселелердің үшінші қайнары-ол ауызша дала тарихының негізінде Өтеміс-қажы "Шыңғысхан" (XVI ғас. басы) жұмысында ол өзінің ұлысының құра-

Х.Аргынбаев атындағы ғылыми-тәжірибе этносоциалдық антропология орталығы мен С.Торайғыров атындағы ПГУ қызметкерлері 2004-ші жылдың шілде айында мәдени-топтаулы зерттеуді бастады.Эспедицияның мақсаты Ақкөл-Жайылманың Қазақстан тахихындағы маңызын, ұлыстық және тирихи ескерткіштерді тіркеу,археологиялық барлау жұмыстары болды.

Қортындылай келе Қаражардан екі шақырым жердегі Ақкөл көлінің жағалауындағы ежелгі қазақтардың қабірстанының ішінен орта ғасырлық көсененің қалдықтары табылды. Біздің болжауымыз бойынша бұл ескерткіштер ноғайлар дәуіріне жатады.Ойымызша Ақкөл-Жайылма "Алтын орда" кезеңінде Шыңғысхан ұрпақтары Шейбан династиясы билеп тұрған кезде ұлыстық саясаттық және мәдени орталығы болған.Сонымен қатар қимақ-өгіз дәуіріне жататын қорғандар да кезде-

Сол кезеңнің шежіресі деген мақал текке айтылмаған,ал Ақкөл және Жаманкөл қамыс өскен жағалаулары қыстауға өте қолайлы болып саналған.Ф.Шербин басшылық болуымен өткен статистикалық экспедиция материалдарында 19-шы ғасырдың аяғында 20-шы ғасырдың басында бірталай бай қазақтар қыстауы жайындағы еске түсірулерді кездестіреміз. Ақкөл және Жаманкөл аралықтарындағы тұрақ орындары әлі күнге дейін қолданылады. Ақкөл-Жайылманың көлінің тағы да бір өмір сүруге қолайлы ерекшелігі-ол құстар мен балыққа байлығы. XX ғасырдың 30-шы ашаршылық жылдары Ақкөл-Жайылма қазақтары балық аулаудың арқысында қана жан сақтап қалған. Қаражар ауылы - Ақкөл көліне ең жақын елді мекен.Бұл қазақ халық мәдинет ошағының бірі қазақтың өйгілі ақын-композиторы Естайдың отаны.

Қаражарды бүгінгі санақ бойынша бай ауылдардың біріне жатқызуға болады.Ең

құрылысы,ата баласы,туған-туыс және жанұялық қарым-қатынастары жайлы мағлұматтар жиналды.-Жергілікті аңыздар мен тарихи аңыздар жазылып алынды.Аудиоаппаратураға қазіргі кезде өте сирек кездесетін қазақтың дәстүрлі өлеңдерінің түрі қиса-жыр жазылып алынып,сонымен қатар осы бағытта зерттеу жұмыстары басталды.

Қаражар ауылының этнографиялық зерттеулері кезінде жергілікті халықта қазақ қауымының дәстүріне тән көптеген мінез-құлықтары сақталғаны байқалды. Ақкөл-Жайылма мәдениеті аймақтағы ежелгі дәуір тұрғындарының мәдениетін ретроспективтік талдау үшін пайдалануы мүмкін.Ақкөл көлінің жағалауында Қаражардан 2 шақырым жерде орналасқан көне қазақ қабірстанының ішіндегі Қара-оба ескерткіші көптеген ашылымдар әкелуі мүмкін. Ескерткіштің тарихи маңызын анықтау және құжаттандыру үшін кішкене барлау

сол заманнан қалған ерлік оқиға ноғай дәуіріне жатады." Әңгімешінің қырғыздар дегенін біз "Алтын орда" кезеңінде Қазақстанның байтақ даласын қоныстанған ноғай тумалары деп санаймыз.

Мына бір біз жазып алған әңгіме де қызықты:"Бірде қалмақтар,Қара-оба халқына шабуыл жасауды ұйғарып,қорғаныс орына жақындады.Шынында,жау әскері одан өте алмай тек ерттелген ат қана бөгеттен секіріп өткен.Жергілікті тұрғындар,қаруланған атты көріп,жау жақындап қалғанын ұғынып,бір-ақ түнде тұрақта орындарынан көшіп кеткен."

Бұл әңгіме Ш.Уәлихановтың ноғай руы екі жасарлық торы аттан шошынып тұрақты орындарынан бір-ақ түнде көшіп кеткендері жайлы келтірген тирихи әңгімесіне ұқсайды.

Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің шежіресінде Ақкөл-Жайылма бірнеше рет айтылады.Оның қазақ-жоңғар әскірінің(ақтабан шұбырынды) мезгіліндегі келтірген

мына Бату-ханнан (Саинхан)Ақкөл-Жайылма жерін алған.Бірақ бұл одан да ертеректе болса керек.

Бұл этнографтық, археологиялық зерттеу көрсеткіштерінде Ақкөл-Жайылманың бай тарихи шежіресі мен қолжазба қайнары айтылған.

Барлық жоғарыда баяндамаларды еске ала отырып,Ақкөлге және оған жақын орналасқан Ақжар,Сасай жерлеріне табиғи-тарихи бақ статусын беру керек деп санаймыз. Ақкөл-Жайылмасын сақтау мәселесін тездетіп шешіп және экологиялық апаттан аман алып қалу керек.Ескерткіштерді зерттеу мен сақтау " Мәдени мұраның " негізгі бағдарламаларына толығымен сәйкес келеді.

Жамбыл АРТЫКБАЕВ, тарих ғылымының докторы,

Аскар ЕРМАНОВ, доцент, тарих ғылымының кандидаты,

Асет ЖАНИСОВ, тарих ғылымының кандидаты